

РОЛЬ ЗЕРНОВИХ КУЛЬТУР У РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Статтю присвячено розвитку сільського господарства Правобережної України кінця ХІХ – початку ХХ ст. Розглядається динаміка землеробства на Правобережжі в зазначений період. Робиться аналіз посівних площ, показників врожайності залежно від типу господарства. Акцентовано увагу на структурі посівних площ зернових культур на Правобережній Україні.

Ключові слова: Правобережна Україна, зернові культури, землеробство, посівні площі, кінець ХІХ – початок ХХ ст.

Статья посвящена развитию сельского хозяйства Правобережной Украины конца ХІХ – начала ХХ в. Рассматривается динамика земледелия на Правобережье в указанный период. Делается анализ посевных площадей, показателей урожайности в зависимости от типа хозяйства. Акцентировано внимание на структуре посевных площадей зерновых культур на Правобережной Украине.

Ключевые слова: Правобережная Украина, зерновые культуры, земледелие, посевные площади, конец ХІХ – начало ХХ в.

This article is dedicated to the agricultural development on the Right-Bank Ukraine at the end of the 19th-the begging of the 20th centuries. The farming dynamics on the Right-bank Ukraine in given period is searched. Attention is payed on the acreage under crops structure on the Right-Bank Ukraine.

Key words: Right-Bank Ukraine, grain crops, farming acreage under crops, the end of the 19th – the begging of the 20th centuries.

Характерною особливістю розвитку сільсько-господарського виробництва України кінця ХІХ – на початку ХХ ст. була його трансформація на ринкових засадах. Особливо яскраво ці процеси проявлялися на Правобережній Україні, що неминуче відображалось на суспільних процесах. Тому в умовах сучасного реформування агропромислового комплексу України вивчення вітчизняної аграрної історії цього періоду є досить актуальним.

Вирощування зернових завжди відіграло вагомий роль у структурі сільського господарства з огляду на його значну соціальну роль, як основи харчування населення.

Вивчення розвитку сільського господарства Правобережжя України як особливого регіону Російської імперії було започатковано ще на зламі ХІХ і ХХ ст. тогочасними вченими-економістами: Т. І. Осадчим [1], М. Ф. Анненським [2], М. К. Сухановим [3] та іншими.

У радянський період вітчизняної історіографії, особливо з 1950-х років, проблема розвитку сільського господарства України загалом та Правобережжя зокрема, знайшла відображення у працях А. М. Анфімова [4], А. І. Мамалиги [5], Л. Г. Мельника [6], П. П. Теличука [7], В. П. Теплицького [8] та інших. Незважаючи на те, що усі праці радянських істориків є значною мірою ідеологічно заангажованими, вони внесли вагомий внесок у вивчення соціально-економічних процесів українського дореволюційного села.

Після проголошення незалежності України дослідження теми розвитку сільського господарства кінця ХІХ – початку ХХ ст. набуло принципово нового характеру, заснованого насамперед на принципах об'єктивності, ідеологічної незаангажованості. В цей час до вивчення розвитку сільського господарства на Правобережжі звертаються Ю. П. Присяжнюк, Л. М. Горенко [9], В. Пашук [10], Н. Р. Темірова [11] та інші.

Завданням цієї роботи є дослідження на основі використання нових, ще не введених до наукового обігу джерел і наукового доробку попередників особливостей вирощування зернових культур Правобережжя як важливої складової сільськогосподарського виробництва регіону.

У кінці XIX – на початку XX ст. сільське господарство продовжувало залишатися провідною галуззю економіки Російської імперії і українських губерній, що входили до її складу, в тому числі Правобережжя – Волинської, Київської та Подільської.

Зростання попиту на хліб на внутрішньому ринку внаслідок швидкого росту населення та збільшення транспортної мережі, розвитку харчової промисловості сприяли швидкому розвитку товарного зернового господарства.

Розвиток рільництва неминуче викликав попит на землю, що у свою чергу призводив до збільшення посівних площ. З 1860 р. по 1887 р. площа орних земель в Україні збільшилася з 19 727 тис. дес. до 29 148 тис. дес., або на майже 33 %. У правобережних українських губерніях цей показник збільшився з 6 872 тис. дес. до 7 742 тис. дес., або на майже 22 %. Причому, якщо у 1860 р. ці площі склали 45,6 % загальної площі губерній, то у 1887 р. – вже 53,9 %.

Порівняно з іншими регіонами України, на Правобережжі після реформи 1861 р. до кінця 1880-х рр. площі орних земель збільшились найменше як у абсолютних, так і у відносних величинах. Серед правобережних губерній найбільша площа орних земель була в Київській губернії, дещо меншою – у Подільській і найменша – у Волинській. Але протягом 1860-1887 рр. у Подільській губернії вона збільшилася на 587,6 тис. дес. або на 29,2 %. Натомість у Київській і Волинській губерніях приріст ріллі був значно меншим – лише 251,3 тис. дес. (9,7 %) та 131,8 тис. дес. (6 %) відповідно. Поряд з цим, станом на 1887 р. на Поділлі було розорано 70,9 % усієї площі губернії, тоді як у Київській – 62 %, а у Волинській – лише 37,9 % [12].

Таким чином, можна констатувати, що на Правобережній Україні протягом перших трьох пореформених десятиріч у Подільській та Київській губерніях розорювання земель відбувалося найінтенсивніше. Відносно незначна частка орних земель Волинської губернії пояснюється головним чином природно-кліматичними умовами краю – лісистістю, густою річковою мережею та заболоченістю місцевості, а також потребами розвитку скотарства.

З іншого боку, порівняно з рештою регіонів підросійської України, на Правобережжі приріст посівних площ був незначним – 12,7 % порівняно з 31,2 % на Лівобережжі та 107,5 % у Степу. Це пояснюється почасти тим, що у Київській та Подільській губерніях розораність земель ще у 1860-ті рр. досягла високого рівня (57 % та 52 %) [13].

Слід відзначити, що незважаючи на кризові явища в аграрному секторі економіки Російської імперії, на відміну від землеробського центру та нечорноземних губерній, де посівні площі зазнали

помітного скорочення, площа ріллі в Україні зростала. Це зростання відбувалося переважно за рахунок екстенсивного розорювання цілинних і перелогових земель [14].

Посівні площі в Україні продовжували збільшуватися і в кінці XIX – на початку XX ст., проте у значно менших масштабах. Зокрема, по усіх українських губерніях протягом 1883-1902 рр. вони зросли на понад 3,6 млн дес. Переважна більшість цього приросту припадала на південні губернії. На Правобережжі орні землі зросли на майже 500 тис. дес., або лише на 11,6 %. Таким чином, на початок XX ст. можливості для екстенсивного розвитку землеробства у правобережних губерніях України були вичерпані.

Розвиток землеробства зумовив не тільки збільшення посівних площ, а й збільшення валових зборів та підвищення врожайності зернових. По Правобережжю валовий збір хліба зріс на 66,6 %. Цей показник був дещо меншим за середньоукраїнський (77,3 %). Головно, це відставання пояснюється майже подвійним зростанням зборів зернових у південних губерніях, які мали більші посівні площі та більш сприятливі умови для вирощування зернових. Поряд з цим, ріст валових зборів зернових на Правобережжі на понад 10 % випереджав аналогічний показник лівобережних губерній при різниці приросту посівних площ лише 5 % [15].

Слід зазначити, що протягом 1883-1902 рр. у правобережних губерніях спостерігалась найвища по Україні врожайність зернових і її зростання. Це є свідченням того, що, на відміну від інших регіонів, на Правобережжі активніше відбувався перехід від екстенсивних до інтенсивних способів сільськогосподарського виробництва.

Про останнє свідчить і зростання виробництва зерна на душу населення. З 1860-х до 1890-х рр., при зростанні посівних площ на 13 % та прирості населення на майже 60 %, виробництво зерна на душу населення на Правобережжі зросло на 30 % [16]. У той же час на Лівобережжі валовий збір зерна на душу населення за цей час зріс лише на 10 %. Натомість на Півдні він зріс у 2,5 рази [17]. Останнє можна пояснити тим, що цей регіон мав порівняно малу густоту населення і виробництво хліба тут здійснювалося переважно робітниками, прийшлими з північних губерній України, чисельність яких не береться до уваги при наведених вище розрахунках.

Слід підкреслити, що розглядаючи питання врожайності зернових, необхідно мати на увазі, що цей показник значно відрізнявся залежно від типу господарства. Зокрема, спостерігається значна різниця врожайності на селянських та поміщицьких землях. Середня врожайність на економічних посівах на початку XX ст. була вища від селянських у Київській губернії на 12-15 %, у Подільській – на 13-19 % і у Волинській губернії – 11-17 %. Найвища врожайність власницьких земель була у Київській губернії, за нею йшла Подільська і, нарешті, Волинська губернія. Причому врожайність у Київ-

ській губернії була вища врожайності Подільської залежно від культури на 1-10 % і Волинської на 20-30 % [18]. Така різниця у врожайності пояснюється не тільки різною якістю землі, а й рівнем розвитку землеробства. Товарне виробництво зерна було характерним саме для Київської та Подільської губерній, у той час як на Волині були ще відносно досить поширеними відробітки та інші пережитки кріпосної системи господарювання.

Слід відзначити, що врожайність хлібів на Правобережжі була значно вищою, ніж середня по Російській імперії. Протягом 1901-1910 рр. середній збір усіх хлібів по 50 губерніям Європейської Росії становив 46 пуд. з дес. У той же час вона становила в середньому на рік, наприклад, у Подільській губернії 67,5 пуд. з дес. Напередодні Першої Світової війни середня врожайність усіх хлібів досягла в губерніях Правобережної України 80 пуд. з дес. [19].

Щодо посівних площ, зайнятих під зернові, то порівняно з іншими сільськогосподарськими культурами, їх частка була більшою. Причому ця різниця була дуже значною. Наприклад, посіви цукрового буряка у 1901-1905 рр. на Правобережжі склали майже 270 тис. дес., що було майже у 20 разів менше площі, зайнятої зерновими. Цукровий буряк був найбільш поширеною технічною культурою Правобережжя і його посіви, як і інших технічних культур, постійно збільшувалися. Проте, навіть напередодні Першої Світової війни, посіви лише харчових зернових склали 2/5 усієї ріллі регіону [20].

Слід зазначити, що характеристика Правобережної України як регіону, що спеціалізувався на вирощуванні цукрового буряка, є досить відносною. Громадська увага кінця XIX – початку XX ст., що пізніше була перенесена у дослідження істориків-аграрників, до Правобережжя як «цукрового» краю була викликана не значними посівами цукрового буряка, які були значно меншими за посіви зернових. Головною причиною, на нашу думку, була їх частка у загальній площі посівів цукрового буряка Російської імперії – близько 60 % на зламі XIX-XX ст. Відповідно на Правобережжі було найбільше у імперії валове виробництво цукру, найбільша кількість цукрових заводів тощо. Тому традиційному вирощуванню зернових громадська думка відводила другорядну роль. Проте, з огляду на значні посіви зернових на Правобережжі, поряд з визнанням ролі цукрового виробництва, його необхідно називати ще й «хлібним» краєм.

Значна частка посівів зернових у структурі посівних площ України та Правобережжя зокрема була значною мірою обумовлена соціально-економічним становищем основної маси населення. Внаслідок низької купівельної спроможності робітники і селяни не могли помітно збільшити попит на продукти інтенсивного землеробства. Для них хліб становив головний продукт харчування. Відповідно незернові мали дуже вузькі межі для

свого розвитку. Тому потреба в хлібі зростала разом зі зростанням населення і була майже безмежною [21].

Також значна увага сільськогосподарських виробників до вирощування зернових було зумовлено становищем на світовому ринку хліба. В кінці XIX – на початку XX ст. Російська імперія зустріла на ньому могутніх заокеанських конкурентів. Утриматися на ринку вона могла лише шляхом зниження цін на свою продукцію. Особливо ціни на хліб впали у 1890-х рр. Якщо середні ціни на пуд хліба, що вивозився у 1887-1891 рр., становив 76,3 коп., то у 1893-1897 рр. вони знизилися до 64,4 коп. Цей рівень цін без особливих змін зберігався до російсько-японської війни. Для того, щоб нейтралізувати падіння цін при потребі в грошах, яка невпинно зростала, доводилося постачати на світовий ринок усе більшу кількість хліба, експорт якого стрімко розвивався. При величезному зростанні внутрішнього споживання швидкий розвиток експорту був можливий лише внаслідок такого ж розширення хлібних посівів [22].

Посівні площі правобережних українських губерній, зайняті під зерновими, були нерівномірно розподілені між окремими культурами. Пересічно на правому березі Дніпра серед зернових культур найбільші площі були зайняті під посівами озимих жита та пшениці і вівса, а в Подільській губернії ще й ячменю. Поряд з цим, посіви під яровою пшеницею, гречкою, просом та кукурудзою були відносно незначними. Остання культура взагалі відігравала значення у рільництві лише Поділля. Протягом 1881-1913 рр. у правобережних губерніях площі посівів усіх культур, за винятком гречки, зросли [23].

Цей виняток можна пояснити найперше тим, що в міру розвитку товарно-грошових відносин господарства краю переорієнтували виробництво на вирощування культур, які користувалися підвищеним попитом на внутрішньому та зовнішньому ринку, насамперед пшениці. З іншого боку, скорочення посівів гречки пояснюється скороченням площі дрібних селянських господарств, які культивували її для внутрішнього споживання.

Проте цікавим є не стільки абсолютні величини площ, зайнятих посівами основних зернових культур, скільки зміни у структурі посівних площ зернових культур, які можна прослідкувати на прикладі таблиці 1.

Вищенаведена таблиця свідчить, що протягом 1881-1913 рр. зросла частка посівів озимої та ярової пшениці, вівса, ячменю і кукурудзи. Вони були головними експортними культурами не лише Правобережжя, але й Російської імперії загалом. Особливою мірою це стосується ячменю, частка посівів якого зросла найбільше (2,9 %). Значення зовнішнього ринку для цієї культури зросло дуже активно. У перші пореформені десятиліття та у 1900-ті рр. ячмінь за розмірами експорту займав четверте місце серед головних хлібів. Проте вже в кінці 1880-х рр. він обійшов за цим

показником овес, а у 1911-1913 рр. навіть пшеницю. На початку ХХ ст. Російська імперія впевнено займала перше місце в світі за виробництвом ячменю. Головними ж районами його вирощування було Північне Причорномор'я та прилеглі до нього області [25]. Тому найбільший приріст посівів ячменю на Правобережжі спостерігається саме у Подільській губернії. Поряд з цим, Правобережна Україна була головним виробником озимої пшениці України. У 1890-1894 рр. середньорічний збір

озимої пшениці в Україні становив 82,8 млн пуд. або 65 % збору її в Європейській Росії [26]. За даними розкладкових зборів торговельних підприємств, у 1898 р. більшість хліба, зібраного на Правобережній Україні, постачалося на експорт [27]. Очевидно, що ріст частки посівів озимої пшениці, вівсу, ячменю та кукурудзи говорить про орієнтацію основних виробників збіжжя на зовнішні ринки, а отже про розвиток сільського господарства Правобережжя на ринкових засадах.

Таблиця 1

Зміни у структурі посівних площ зернових культур на Правобережній Україні, 1881-1913 рр., у % до загальної площі посівів зернових [24]

Роки	Жито	Озима пшениця	Ярова пшениця	Овес	Ячмінь	Гречка	Просо	Кукурудза
1881	30,4	21,7	1,7	19,9	9,5	8,9	5,4	2,5
1913	26,3	22,9	2,5	20,9	12,4	5,4	5,3	4,3

Натомість частка площ, зайнятих під посівами жита, гречки та проса зменшилися. Протягом періоду, що досліджується, на Правобережжі спостерігається поступове збільшення посівних площ під житом. Це було пов'язане з ростом внутрішнього ринку, тим більше, що жито культивували переважна більшість селянських господарств. Проте, жито, як головна зернова культура Правобережжя, поступово втрачала своє експортне значення. Експортний характер вирощування зернових особливо яскраво проявився у зміні посівів ярового жита. Якщо протягом 1881-1905 рр. площа посівів ярового жита зросла на 7 %, то ярового зменшилися на 57 %. Посилення зв'язків з ринком порушував перед землевласниками проблему підвищення дохідності. Прагнення дати ринку більше продукції з тієї ж

площі реалізовувалася, зокрема, шляхом удосконалення хлібних злаків [28]. Так само гречка та просо вирощувалися переважно для внутрішнього ринку і в селянських господарствах [29]. Вони не мали експортного значення, а тому в нових ринкових умовах були приречені на поступову втрату своєї ролі у структурі посівних площ [30].

Отже, характерною рисою розвитку сільського господарства Правобережжя кінця ХІХ – початку ХХ ст. була поступова трансформація вирощування зернових культур. Споживче господарство з його головними зерновими культурами – житом, просом та гречкою – змінювалося товарним зерновим господарством, орієнтованим на виробництво високотоварних експортних культур – головно пшениці, ячменю та меншою мірою вівса і кукурудзи.

ЛІТЕРАТУРА

- Осадчий Т. И. Земля и землевладельцы в Юго-Западном крае : (на Украине, Подолии и Волыни) / Т. И. Осадчий. – К., 1899.
- Анненский Н. Ф. Стоимость производства хлеба в частновладельческих хозяйствах / Н. Ф. Анненский // Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства : [сб. ст.] / [под ред. А. И. Чупрова и А. С. Постникова]. – Т. 1. – СПб., 1897.
- Суханов Н. К. К вопросу об эволюции сельского хозяйства: социальные отношения в крестьянском хозяйстве России / Н. К. Суханов. – М., 1909.
- Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России: (Конец XIX – начало XX века) / А. М. Анфимов. – М.: Наука, 1969.
- Мамалыга А. И. Капиталистическая эволюция помещичьих и крестьянских хозяйств Подольской губернии в пореформенный период 1861-1900 гг.: автореферат на соискание учёной степени кандидата исторических наук / А. И. Мамалыга. – Днепропетровск: Днепропетровский орден Трудового Красного Знамени государственный университет имени 300-летия воссоединения Украины с Россией, 1978.
- Мельник Л. Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60-90-ті роки ХІХ ст.) / Л. Г. Мельник // Український історичний журнал. – 1974. – № 10.
- Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П. П. Теличук. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1973.
- Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні / В. П. Теплицький. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959.
- Горенко Л. М. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України / Л. М. Горенко, Ю. П. Присяжнюк. – Черкаси, 1996.
- Пашук В. Заробітчани Правобережної України (друга половина ХІХ ст.) / В. Пашук. – Львів, 2001.
- Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003.
- Теплицький В. П. Вказ. праця. – С. 205.
- Там само. – С. 205–206.
- Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90 років ХІХ ст. / І. О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 51.
- Теплицький В. П. Вказ. праця. – С. 208.
- Там само. – С. 209.
- Гуржій І. О. Вказ. праця. – С. 53.
- Лещенко М. Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції / М. Н. Лещенко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1956. – С. 57.

19. Реєнт О. П. Сільське господарство України в роки Першої Світової війни / О. П. Реєнт // Український селянин : [зб. наук. праць] / [за ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова]. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2004. – Вип. 8. – С. 197.
20. Лещенко М. Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. – С. 31; Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК), ф. 442, оп. 644, спр. 350, арк. 8.
21. Теличук П. П. Вказ. праця. – С. 12.
22. Там само. – С. 13–14.
23. Сельское хозяйство Украины. – Х., 1923. – С. 136–137.
24. Куценко Ю. Е. Специализирование производства развития капитализма в сельском хозяйстве (1861-1914 гг. Украина, Россия и другие). Комплексная эколого-экономическая оценка систем / Ю. Е. Куценко. – К., 2001. – С. 110–111.
25. Давыдов М. А. Очерки аграрной истории России в конце XIX – начале XX вв. (По материалам транспортной статистики и статистики землеустройства) / М. А. Давыдов. – М. : Издательский центр РГГУ, 2003. – С. 176–177, 180.
26. Гуржій І. О. Вказ. праця. – С. 52.
27. Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. / М. Н. Лещенко. – К. : Наукова думка, 1977. – С. 51.
28. Анфимов А. М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881-1904. / А. М. Анфимов. – М. : Наука, 1980. – С. 179–180.
29. ЦДАУК, ф. 442, оп. 691, спр. 237, ч. I, арк. 43зв.
30. Анфимов А. М. Указ соч. – С. 182.

Рецензенти: Бушин М. І., д.і.н., проф.;
Тригуб О. П., к.і.н., доц.

© Ярославська Л. П., 2010

Стаття надійшла до редколегії 30.08.2010 р.